

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗΣ

2011

ΕΚΦΩΝΗΣΕΙΣ

ΟΜΑΔΑ ΠΡΩΤΗ

A1

Να χαρακτηρίσετε τις προτάσεις που ακολουθούν γράφοντας στο τετράδιό σας τη λέξη **Σωστό** ή **Λάθος** δίπλα στο γράμμα που αντιστοιχεί στην κάθε πρόταση:

- α. Το «Χάτι Χουμαγιούν» (1856) οδήγησε στη σταδιακή υποχώρηση του δυσμενούς κλίματος για τους υπόδουλους Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.
- β. Τον Απρίλιο του 1916 ο τούρκος βαλής Μεχμέτ Τζεμάλ Αζμή Μπέη παρέδωσε τη διοίκηση της Τραπεζούντας στον Μητροπολίτη Γερμανό Καραβαγγέλη.
- γ. Από τα αντιβενιζελικά κόμματα πιο διαλλακτικά ήταν τα κόμματα του Δημητρίου Ράλλη και του Κυριακούλη Μαυρομιχάλη.
- δ. Το 1^ο εξάμηνο του 1911 ψηφίστηκαν από την Ελληνική Βουλή 53 τροποποιήσεις μη θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος.
- ε. Η κινητικότητα των προσφύγων, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα, υπήρξε μεγάλη.

Μονάδες 10

A2

Να δώσετε το περιεχόμενο των ακόλουθων όρων:

- α. Τάγματα εργασίας
- β. Πατριαρχική Επιτροπή (1918)
- γ. Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής (1923)

Μονάδες 15

B1

- α. Ποια εκσυγχρονιστικά αιτήματα των αντιπολιτευτικών ομίλων, που συγκροτήθηκαν περί τα τέλη της δεκαετίας του 1850, εξέφρασε με την πολιτική του δράση ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος; (μονάδες 5)
- β. Ποιοι συμμετείχαν στην επανάσταση κατά του Όθωνα, το 1862; (μονάδες 5)

Μονάδες 10

B2

Πώς εξελίχθηκε το Κρητικό Ζήτημα από την έκρηξη των Βαλκανικών Πολέμων μέχρι τον Φεβρουάριο του 1913;

Μονάδες 15

ΟΜΑΔΑ ΔΕΥΤΕΡΗ

Γ1

Αξιοποιώντας τις ιστορικές σας γνώσεις και αντλώντας στοιχεία από το κείμενο που σας δίνεται:

- α. Να προσδιορίσετε τους στόχους της αγροτικής μεταρρύθμισης που ξεκίνησε η κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη το 1917. (μονάδες 8)
- β. Να αναφερθείτε στην ολοκλήρωση της συγκεκριμένης μεταρρύθμισης και στα νέα προβλήματα που αναδείχθηκαν στην πορεία της. (μονάδες 17)

Μονάδες 25

ΚΕΙΜΕΝΟ

Τὰ μέτρα ἀπαλλοτριώσεως θεσπίσθηκαν στὶς 20 Μαΐου 1917, καὶ τὸ φθινόπωρο τοῦ ἴδιου ἔτους ἐπεκτάθηκαν μὲ μερικὲς ἀλλαγές γιὰ νὰ περιλάβουν ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ἡ μεταρρύθμιση ἀποσκοποῦσε στὴν ἀναγκαστικὴ ἀπαλλοτριώση τῶν κτημάτων ποὺ ξεπερνοῦσαν τὰ 1.000 στρέμματα. Οἱ κολληγοὶ καὶ οἱ ἀγροτικοὶ ἐργάτες, τόσο οἱ ντόπιοι ὅσο καὶ οἱ πρόσφυγες, θὰ ἔπαιρναν ἀγροτικὸς κλήρους, εἴτε ἀπὸ τὶς ἀπαλλοτριωμένες γαῖες τῶν τσιφλικιῶν, εἴτε ἀπὸ γαῖες τοῦ δημοσίου. Κανένα ἀπὸ τὰ μέτρα αὐτὰ, ὅμως, δὲν ἐφαρμόσθηκε ἀμέσως. Ἐπίσης, κανένα ἀπὸ τὰ μεγάλα τσιφλίκια δὲν ἀπαλλοτριώθηκε τὸ 1917, καὶ μόνο ἓνα τὸ 1918. Καὶ πάλι ἐξωτερικὲς ἐπείγουσες ἀνάγκες, ὁ πόλεμος καὶ, ἀργότερα, ἡ Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία ἀπορρόφησαν ὅλη τὴν προσοχὴ καὶ τὴ δραστηριότητα τῆς κυβερνήσεως μετὰ τὸ 1922, μὲ τὴ μεγάλη εἰσροὴ προσφύγων, ἀναγκάστηκαν πιά οἱ κυβερνήσεις τῆς χώρας νὰ δώσουν ὀριστικὴ λύση στὸ ἀγροτικὸ πρόβλημα. [...]

Τὰ προβλήματα ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὴ διακίνηση προϊόντων, τὴν παραδοσιακὴ ἐκμετάλλευση τοῦ μικροῦ παραγωγοῦ ἀπὸ τοὺς μεσάζοντες, τὴν ἔλλειψη κεφαλαίων καὶ τοὺς τοκογλυφικοὺς ὅρους δανειοδοτήσεως ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν ἐλεύθερη ἀγορὰ, ἔκαναν ἀκόμη πιὸ αἰσθητὴ τὴν ἀνάγκη συλλογικῆς ἀσφάλειας ποὺ προσφεραν οἱ συνεταιρισμοί [...].

[...] Ἡ ἴδρυση τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1917, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπάγοδο τοῦ Βενιζέλου στὴν Ἀθήνα, στάθηκε ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἀμεσης κρατικῆς παρεμβάσεως στὴν ὀργάνωση καὶ καθοδήγηση τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, ἔστω καὶ ἂν ἡ παρέμβαση ἦταν στὴν ἀρχὴ ὑποτυπώδης.

Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΙΕ': Νεώτερος Ἑλληνισμὸς ἀπὸ 1913 ὡς 1941, Ἀθήνα: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 2008, σσ. 75-76.

Δ1

Αξιοποιώντας τις ιστορικές σας γνώσεις και αντλώντας στοιχεία από το κείμενο που σας δίνεται, να αναφερθείτε στις επιπτώσεις από την άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων στον τομέα της ελληνικής βιομηχανίας.

Μονάδες 25

ΚΕΙΜΕΝΟ

Αξιοσημείωτες ήταν οι επιπτώσεις από την εγκατάσταση των Ελλήνων της Μικράς Ασίας και της ανατολικής Θράκης και στον επιχειρηματικό τομέα. Η εσωτερική αγορά διευρύνθηκε με την προσθήκη μεγάλου αριθμού καταναλωτών ενώ, ταυτόχρονα, από τον αστικό προσφυγικό πληθυσμό αντλήθηκε φθηνό εργατικό δυναμικό αλλά και ειδικευμένοι τεχνίτες. Η χώρα πλουτίστηκε με ανθρώπους δεδομένης επιχειρηματικής ικανότητας και πείρας, που πρωταγωνιστούσαν στις μεγάλες αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως αναφέρεται στην έκθεση της ΚΤΕ του 1926, στους 7.000 εμπόρους και βιομηχάνους γραμμένους στο Επιμελητήριο της Αθήνας, οι χίλιοι ήταν πρόσφυγες, ενώ στον Πειραιά η αναλογία ήταν μεγαλύτερη. Από την αρχή η πολιτική της ΕΑΠ ενθάρρυνε την εγκατάσταση βιομηχανιών στους συνοικισμούς, με σκοπό την εκτόνωση της ανεργίας. Επρόκειτο όμως, κατά το μεγαλύτερο μέρος, για μικρές βιοτεχνικές μονάδες, οι οποίες ενισχύθηκαν από το κράτος, την ΕΑΠ ή την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, με κοινωνικά και όχι αναπτυξιακά κριτήρια. Καινούριοι βιομηχανικοί-βιοτεχνικοί κλάδοι αναπτύχθηκαν (ταπητουργία, μεταξουργία, πλαστικά, βυρσοδεψία) και δόθηκε νέα ώθηση στην κλωστοϋφαντουργία και τη βιοτεχνία ειδών διατροφής. Ανθιση γνώρισε και η βιομηχανία οικοδομικών υλικών, ο μόνος κλάδος που υποκατέστησε μαζικά τις εισαγωγές στο Μεσοπόλεμο. Στη δεκαετία 1922-1932 διπλασιάστηκε ο αριθμός των βιομηχανικών μονάδων και αυξήθηκε ο όγκος και η αξία της παραγωγής, χωρίς όμως να επέλθει κάποια δομική αλλαγή. Η βιομηχανία θα αρχίσει να κινείται με ταχύτερους ρυθμούς το 1931, χάρη κυρίως στην πολιτική υποκατάστασης των εξαγωγών που ακολουθεί το ελληνικό κράτος μετά την κατάρρευση του διεθνούς νομισματικού συστήματος.

Γ. Γιαννακόπουλος, «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες. Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες», στο: Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000, 7ος τόμος: Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940: Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σσ. 97-98.

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ

ΟΜΑΔΑ ΠΡΩΤΗ

- A1.** α. Σ
β. Λ
γ. Λ
δ. Σ
ε. Σ
- A2.** α. «Τάγματα εργασίας»: σελίδα 139: «Οι άνδρες ... εκτελέστηκαν», τα λεγόμενα «αμελέ ταμπουρού» (σελ. 253 - 254)
β. «Πατριαρχική Επιτροπή» σελίδες 142-143: «Η επιστροφή ... Ανατολικής Θράκης»
γ. «Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής» σελίδες 151-152: «Με βάση ... ανταλλαξίμων». Προαιρετικά: Με τη φροντίδα της Μικτής Επιτροπής μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα το 1924 και 1925 οι περίπου 200.000 Έλληνες που παρέμεναν στη Καππαδοκία και γενικότερα στη Κεντρική και Νότια Μικρά Ασία (σελ. 146)
- B1.** α) σελ. 75-76: «Περί τα τέλη ... Αλέξανδρος Κομμουνδούρος». Προαιρετικά από την αρχή της παραγράφου: «Η νέα γενιά ... πολιτικά ατάλαντο». (σελ 75).
β) σελ. 76: «Το Φεβρουάριο του 1862 ... χώρα».
- B2.** σελ. 219: «Εκείνο που δεν ... από την Κρήτη».

ΟΜΑΔΑ ΔΕΥΤΕΡΗ

- Γ.1.** α) Οι πρακτικές που εφάρμοσαν οι πλούσιοι ομογενείς που αγόρασαν τα τσιφλίκια στη Θεσσαλία μετά το 1881 (δηλαδή, διατήρηση θεσμού κολίγων, κερδοσκοπία με τις εισαγωγές ρωσικού σιταριού) δημιούργησαν εντάσεις και οδήγησαν στην ψήφιση νόμων το 1907, οι οποίοι επέτρεπαν στην εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση να απαλλοτριώνει μεγάλες ιδιοκτησίες, ώστε να μπορεί να τις διανέμει σε ακτήμονες. Η εφαρμογή τους αποδείχθηκε δύσκολη υπόθεση και οι τριβές που προκλήθηκαν προκάλεσαν συγκρούσεις, η πιο σημαντική από τις οποίες έγινε στο χωριό Κιλελέρ (1910). Οι εξελίξεις στο ζήτημα της έγγειας ιδιοκτησίας προχώρησαν αργά μέχρι το τέλος των Βαλκανικών πολέμων (1913). Πλέον, μέσα στα νέα όρια της χώρας υπήρχαν και μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες μεγάλων εκτάσεων, οπότε το ζήτημα έγινε πιο περίπλοκο. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες η λήψη άμεσων μέτρων κατέστη επιτακτική.
- Το αποφασιστικό βήμα προς την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης έγινε στα ταραγμένα χρόνια του Α' Παγκοσμίου πολέμου και του «εθνικού διχασμού». Το 1917 η κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη αποφάσισε την ολοκλήρωση της μεταρρύθμισης. Ο στόχος ήταν διπλός: αφενός η στήριξη και ο πολλαπλασιασμός των ελληνικών ιδιοκτησιών γης στις νεοαποκτηθείσες

περιοχές και αφετέρου η αποκατάσταση των προσφύγων και η πρόληψη κοινωνικών εντάσεων στον αγροτικό χώρο. Στο κείμενο του ιστορικού παραθέματος από την Ιστορία του Ελληνικού Έθνους επιβεβαιώνεται η θέσπιση των «μέτρων απαλλοτριώσεως» με χρονολογία 20 Μαΐου 1917 και στόχο την αναγκαστική απαλλοτρίωση της γαιοκτησίας που υπερέβαινε τα 1.000 στρέμματα. Η πηγή μάλιστα επισημαίνει ότι δικαιούχοι των κλήρων που θα προέκυπταν από την απαλλοτρίωση - αλλά και από γαίες του δημοσίου - ήταν κολίγοι και αγροτικοί εργάτες, γηγενείς και πρόσφυγες.

Με βάση τα νομοθετήματα της κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη η απαλλοτρίωση των μεγάλων αγροτικών ιδιοκτησιών έγινε δυνατή στα αμέσως μετά τον πόλεμο χρόνια, όταν η ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων βρέθηκε στο επίκεντρο του κρατικού ενδιαφέροντος. Το κείμενο της πηγής επισημαίνει την καθυστέρηση στην εφαρμογή των μέτρων το 1917 και το 1918 (απαλλοτρίωση ενός μόνο τσιφλικιού) και καταγράφει ως αίτια της αναστολής της διαδικασίας απαλλοτρίωσης την προσήλωση της κυβέρνησης σε μείζονα εξωτερικά ζητήματα. Αφενός η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο (1917-1918) μετά την επικράτηση του Βενιζέλου και την αποχώρηση του Κωνσταντίνου και αφετέρου η εμπλοκή, μετά το 1919, του ελληνικού στρατού στη Μικρασιατική εκστρατεία είναι ευλόγο ότι αποτελούσαν τις εξελίξεις στο ζήτημα της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας.

- β) Η τραγική κατάληξη της μικρασιατικής περιπέτειας και η άφιξη στην Ελλάδα του 1,23 εκατ. προσφύγων λειτούργησε ως καταλύτης και στις εξελίξεις στο αγροτικό ζήτημα. Η ελληνική κυβέρνηση (και η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων) αντιμετώπιζε με τις αντικειμενικές συνθήκες υποχρεώθηκε να διαχωρίσει την αποκατάσταση σε αστική και αγροτική και να δώσει βαρύτητα στη δεύτερη. Η αναγκαιότητα σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις (πέρα από τις ιδιοκτησίες των Τούρκων ανταλλάξιμων και Βουλγάρων των κτημάτων του Δημοσίου και της μοναστηριακής γης) ανάγκασε την κυβέρνηση να εκτελέσει μεγάλα εγχειροβελτιωτικά έργα (Μακεδονία) και να δώσει την «οριστική λύση» στο πρόβλημα της μεγάλης ιδιοκτησίας προβαίνοντας σε εκτεταμένες απαλλοτριώσεις.

Πιο συγκεκριμένα, η αναδιανομή που έγινε έφτασε στο 85% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων στη Μακεδονία και στο 68% στη Θεσσαλία. Στο σύνολο της καλλιεργήσιμης γης της χώρας το ποσοστό αυτό ανήλθε σε 40%. Μετά από λίγα χρόνια, κάτω από την πίεση του προσφυγικού προβλήματος, η αγροτική μεταρρύθμιση ολοκληρώθηκε και οδήγησε την αγροτική οικονομία της χώρας σε καθεστώς μικροϊδιοκτησίας.

Με τη σειρά της η νέα κατάσταση δημιούργησε νέα προβλήματα. Οι μικροκαλλιεργητές δυσκολεύονταν να εμπορευματοποιήσουν την παραγωγή τους και έπεφταν συχνά θύματα των εμπορών. Ανάλογες πληροφορίες καταγράφονται και στο ιστορικό παράθεμα, καθώς οι αγρότες αντιμετώπιζαν δυσκολίες στη διακίνηση των προϊόντων, υφίσταντο την εκμετάλλευση των μεσαζόντων (δηλαδή των εμπόρων), και αδυνατούσαν να εξασφαλίσουν δάνεια χωρίς την υπαγωγή τους σε τοκογλυφικές πρακτικές. Για να αντιμετωπιστεί αυτή η κατάσταση

προωθήθηκε η ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας, παραγωγικών συνεταιρισμών, για τους οποίους το **κείμενο της πηγής** σημειώνει emphaticά ότι ικανοποιούσαν «*την ανάγκη της συλλογικής ασφάλειας*» και κρατικών οργανισμών παρέμβασης. Η κρατική παρεμβατική πολιτική στη γεωργική οικονομία υλοποιήθηκε καταρχήν (έστω και υποτυπώδως) με την ίδρυση του Υπουργείου Γεωργίας που ανέλαβε «*την οργάνωση και την καθοδήγηση της γεωργικής παραγωγής*».

Καταληκτικά, το αγροτικό ζήτημα απέκτησε έτσι νέο περιεχόμενο, χωρίς να προκαλέσει τις εντάσεις που γνώρισαν άλλα κράτη της Ευρώπης (Ισπανία, Βουλγαρία, Ρουμανία κ.λπ.).

- Δ1.** Για ένα διάστημα η άφιξη των προσφύγων φαινόταν δυσβάστακτο φορτίο για την ελληνική οικονομία. Μεσοπρόθεσμα, όμως, αυτή ωφελήθηκε από την εγκατάσταση των προσφύγων.

Η άφιξη των προσφύγων αναζωογόνησε τη βιομηχανία με νέο, ειδικευμένο και φθινό εργατικό δυναμικό, με τη διεύρυνση της καταναλωτικής αγοράς και με τη δράση ανθρώπων με επιχειρηματικές ικανότητες. ***Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνεται από το παράθεμα, στο οποίο γίνεται λόγος για την άντληση φθινού εργατικού δυναμικού από τον αστικό πρόσφυγικό πληθυσμό και, ταυτόχρονα, ειδικευμένων τεχνιτών. Παράλληλα, η εσωτερική αγορά διευρύνθηκε, χάρη στην προσθήκη μεγάλου αριθμού καταναλωτών. Ας μην ξεχνάμε πως το σύνολο των προσφύγων από την Α. Θράκη και Μ. Ασία – Πόντο άγγιξε το 1.500.000.*** Γνωρίζουμε, επίσης, από την ιστορική αφήγηση ότι οι περισσότεροι πρόσφυγες εργάζονταν περιστασιακά κάνοντας «μεροκάματα» σε εργοστάσια και βιοτεχνίες.

Παράλληλα, την αστική αποκατάσταση των προσφύγων, ανέλαβε το κράτος και λιγότερο η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), η οποία πρόσφερε οικονομική βοήθεια σε περιορισμένο αριθμό επιχειρήσεων, οικοτεχνικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, όπως η ταπητουργία. ***Το παράθεμα ενισχύει αυτήν την πληροφορία, κάνοντας λόγο για την πολιτική της ΕΑΠ να ενθαρρύνει την εγκατάσταση βιομηχανιών στους συνοικισμούς, με σκοπό την εκτόνωση της ανεργίας. Επρόκειτο, όμως, κατά το μεγαλύτερο μέρος, για μικρές βιοτεχνικές μονάδες, οι οποίες ενισχύθηκαν από το κράτος, την ΕΑΠ ή την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, με κοινωνικά και όχι αναπτυξιακά κριτήρια.*** Στη δεκαετία 1922-1932, διπλασιάστηκε ο αριθμός των βιομηχανικών μονάδων. Η πρόοδος όμως δεν ήταν σημαντική, εξαιτίας κυρίως της διατήρησης των παραδοσιακών δομών λειτουργίας τους. ***Η άποψη αυτή συμπληρώνεται και από το παράθεμα, όπου, πέρα από το γεγονός του διπλασιασμού των βιομηχανιών, παρατηρούμε και αύξηση του όγκου και της αξίας της παραγωγής, χωρίς όμως να επέλθει κάποια δομική αλλαγή. Η βιομηχανία άρχισε να κινείται με ταχύτερους ρυθμούς το 1931, χάρη, κυρίως, στην πολιτική υποκατάστασης των εξαγωγών που ακολούθη το ελληνικό κράτος μετά την κατάρρευση του διεθνούς νομισματικού συστήματος.***

Η συμμετοχή των προσφύγων (ως κεφαλαιούχων και ως εργατών) ήταν μεγαλύτερη στην κλωστοϋφαντουργία, την ταπητουργία, τη μεταξουργία, την αλευροβιομηχανία και την παραγωγή οικοδομικών υλικών. ***Το παράθεμα προσθέτει τη βιομηχανία πλαστικών ειδών και την επεξεργασία δερμάτων (βυρσοδεψία) και τη βιοτεχνία ειδών διατροφής.*** Αρκετοί ήταν οι πρόσφυγες

που αναδείχθηκαν ως επιχειρηματίες, βιομήχανοι ή μεγαλέμποροι. Οι Έλληνες που προέρχονταν από τα αστικά κέντρα της Μικράς Ασίας και την Κωνσταντινούπολη υπερείχαν σε σύγκριση με τους αυτόχθονες σε επιχειρηματικό πνεύμα, εκπαίδευση, κατάρτιση και προοδευτικές αντιλήψεις. **Η ιστορική αφήγηση τεκμηριώνεται και από το παράθεμα, στο οποίο γίνεται λόγος για τον εμπλουτισμό της χώρας με ανθρώπους δεδομένης επιχειρηματικής ικανότητας και πείρας που πρωταγωνιστούσαν στις μεγάλες αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.** Ο κοσμοπολίτικος χαρακτήρας της ζωής τους, η γνώση ξένων γλωσσών, οι επαφές που είχαν αναπτύξει με την Ευρώπη και η πείρα που διέθεταν τους βοήθησαν, όταν εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, να οργανώσουν δικές τους επιχειρήσεις ή να στελεχώσουν επιχειρήσεις άλλων, προσφύγων ή γηγενών. **Αναφέρεται, επιπλέον, στο παράθεμα ότι η Κοινωνία των Εθνών κατέγραφε πως το 1926 στους επτά χιλιάδες εμπόρους και βιομηχάνους γραμμένους στο Επιμελητήριο Αθήνας, οι χίλιοι ήταν πρόσφυγες (ποσοστό, δηλαδή, περίπου 15%). Αυτός ο αριθμός μεγάλωνε στον Πειραιά.**

Η άφιξη των προσφύγων επέδρασε και στην ένταξη των γυναικών στον ενεργό πληθυσμό. Το 1930 οι γυναίκες αποτελούσαν την πλειονότητα των εργατών στην κλωστοϋφαντουργία, την καπνοβιομηχανία και τη βιομηχανία ετοιμών ενδυμάτων.